

Wat te doen met doe-democratie?

Over de democratische consequenties van maatschappelijke initiatieven

Gemeenteraden moeten het volk vertegenwoordigen, zoveel is wel duidelijk. Maar in hoeverre heeft het volk zo'n vertegenwoordiging nu nog nodig? Het komt – volgens instituten als de Wetenschappelijke Raad voor het Regeringsbeleid (WRR, 2012), de Raad voor het openbaar bestuur (Rob, 2012) en de Raad voor Maatschappelijke Ontwikkeling (RMO, (2013) – namelijk steeds vaker voor dat burgers niet meer wachten op politieke besluitvorming, maar zelf maatschappelijke kwesties oppakken en oplossen. Dit verschijnsel is bekend geworden als doe-democratie. Het is de hoogste sport van de participatieladder (zelfbeheer), waarbij burgers niet meer deelnemen aan publieke besluitvormingsprocessen, maar zelf vormgeven aan de publieke ruimte. Simpel gesteld: bij doe-democratie gaat het om burgers die op eigen initiatief actief zijn in het publieke domein.

Het is enerzijds een ontwikkeling van onderop, vanuit de samenleving. Anderzijds wil het kabinet actief bijdragen aan de transitie naar meer doe-democratie (Ministerie van Binnenlandse Zaken en Koninkrijksrelaties (BZK, 2013) en bevatte de troonrede van 2013 de uitspraak: 'Van iedereen die dat kan, wordt gevraagd verantwoordelijkheid te nemen voor zijn of haar eigen leven en omgeving.' Het is geen eenduidige ontwikkeling, maar een proces van toeneemende variëteit aangedreven door twee tegenstrijdige krachten: de overheid die taken duwt richting de gemeenschap en de markt, en de markt en de gemeenschap die op eigen initiatief dingen overnemen (Van Twist c.s., 2014: 108). In dit artikel¹ verkennen we het onderwerp en de implicaties ervan voor de reguliere (representatieve) lokale democratie.

Doe-democratie is geen democratie

Het valt sterk te betwijfelen of doe-democratie eigenlijk wel een vorm van democratie is. Zo definieert de WRR democratie als 'een politieke besluitvormingsprocedure waarin politieke gelijkheid en politieke vrijheid (procedurele grondrechten en beginselen) zijn gewaarborgd, met als uitgangspunt een meerderheidsregel, waarbij de bescherming van de minderheid is verzekerd' (WRR 2004: 30). Bij doe-democratie is geen sprake van politieke besluitvorming, én zijn belangrijke democratische voorwaarden als politieke vrijheid, gelijkheid en

bescherming van de minderheid niet geborgd. Ook stellen critici dat het geen democratie is, omdat de overheid in praktijk nauwelijks of geen zeggenschap overdraagt (Albeda, 2013; Tonkens en Duyvendak, 2013).

Toch is de term 'doe-democratie' niet onlogisch, omdat de ontwikkeling belangrijke implicaties heeft voor ons democratisch stelsel. Het is in zekere zin de derde en laatste stap in de relatie tussen burgers en politiek: bij representatieve democratie werken volksvertegenwoordigers (namens burgers) aan de publieke zaak, bij participatieve democratie werken burgers en volksvertegenwoordigers samen aan de publieke zaak en bij doe-democratie werken burgers aan de publieke zaak. Hoe werkt het in de praktijk?

Doe-democratie in de praktijk

Er zijn veel voorbeelden verzameld en veel vormen uitgetoet. Onderzoek van De Jong, Litjens en Pröpper (2013) onder 98 gemeenten geeft enig inzicht in hoe vaak verschillende vormen van doe-democratie in de praktijk voorkomen:

- 1 initiatieven rond versterken sociale samenhang en deelname van mensen (94 procent);
- 2 vrijwilligerswerk/zelforganisatie om lokale voorzieningen/diensten in stand te houden (84 procent);
- 3 zelfbeheer van de openbare ruimte (64 procent);
- 4 nieuwe netwerken en coalities (72 procent);
- 5 initiatieven rond maatschappelijke handhaving, toezicht en veiligheid (49 procent);
- 6 sociaal ondernemerschap (49 procent);
- 7 structurele overdracht politieke zeggenschap in het kader van gebiedsgericht werken (21 procent).

Het is echter goed denkbaar dat dit vertekende cijfers zijn. Het is aannemelijk dat de 98 gemeenten die deelnamen aan het onderzoek vooral gemeenten waren die (al) bezig zijn met of open staan voor doe-democratie.

Hoe vaak doe-democratie nu werkelijk voorkomt, weten we niet. De inherente kleinschaligheid van de meeste initiatieven maakt dat ook schier onmogelijk. Het is denkbaar dat veel maatschappelijke initiatieven, met name de kleinschalige en kortdurende, zich onttrekken aan het zicht van wetenschap, participatieprofessionals en overheid, en dat vooral de meer geïnstitutionaliseerde (of zelfs geprofessionaliseerde) vormen publicitair meer aandacht (weten te) trekken. Er zijn vele voorbeelden van doe-democratie (zie onder meer Ministerie van BZK, 2013) te vinden, maar wellicht zijn deze 'best practices' de uitzondering op de regel. Er is in ieder geval geen bewijs dat Nederland zich massaal in de doe-democratie begeeft. Wellicht krijgt het relatief meer aandacht dan de

huidige praktijk rechtvaardigt. Een alomvattend praktijkoverzicht bestaat in ieder geval (nog) niet.

Wel is duidelijk dat het meestal gaat over lokale initiatieven. Het gaat per definitie om projecten die mensen zelf kunnen uitvoeren, zoals kleinschalige buurtvoorzieningen. Dat maakt het tegelijkertijd minder geschikt voor grote politieke samenlevingsvraagstukken, zoals de verdeling van werk en inkomen (Peters, Van Stipdonk en Castenmiller, 2014; Sociaal Cultureel Planbureau (SCP), 2014). Burgers zetten zich altijd sneller in voor zaken in hun directe leefomgeving. Zo is volgens het SCP de inzet voor lokale kwesties sinds 2002 voortdurend twee keer zo groot als de inzet voor (inter)nationale onderwerpen (SCP 2013: 195).

Duidelijk is ook dat er potentie is voor meer doe-democratie. Burgers zijn steeds meer betrokken vanuit een 'doe-het-zelfhouding' (Dekker, Hart en Van den Berg, 2004: 196) en ontpoppen zich steeds meer als mondige monitoren van politiek en bestuur (Van de Wijdeven en Hendriks, 2010: 21). Rond de 50 procent van de Nederlanders vindt dat mensen meer zelf verantwoordelijk moeten zijn en minder moeten rekenen op overheidsvoorzieningen. Ook zijn er veel indicaties dat er een altruïstisch overschot bestaat in Nederland. Zo zijn er vaak meer vrijwilligers dan klussen. Ook zijn mensen bereid tot kleine klussen om hun omgeving schoon te houden, al zijn zaken waar men minder direct baat of belang bij heeft minder populair (Kanne, Van den Berg en Albeda, 2013). Het globale beeld is dat er bereidheid is, dat sociale cohesie bestaat, dat het gebeurt en dat er groeipotentie is (Van Stipdonk, 2013: 3).

Hoe effectief doe-democratie-initiatieven in de praktijk zijn, is lastig aan te geven zonder goed overzicht van het verschijnsel in empirische zin. Het is te eenvoudig om te stellen dat het werkt zolang het werkt. Inderdaad zal een initiatief stoppen als het niet effectief blijkt. Verder is aannemelijk dat de initiatiefnemers – zolang zij blijven deelnemen – zelf tevreden zijn over hun initiatief. Of en in hoeverre mensen die wel geraakt worden door het initiatief maar er niet aan deelnemen ook tevreden zijn, is niet te zeggen. Het is onbekend hoeveel mensen afhaken en hoeveel initiatieven sneuvelen. Mogelijk is er sprake van een positieve bias doordat vooral de 'best practices' de overzichten halen.

Een duidelijk neveneffect van deze initiatieven is echter dat deze leiden tot nieuwe vragen en soms zelfs spanningen in de relatie met de representatieve democratie: hoe moet de overheid zich verhouden tot dergelijke initiatieven?

De rol van de overheid in de doe-democratie

Het initiatief ligt in de doe-democratie bij burgers en instellingen. Toch kán de overheid een rol vervullen, en moet zij dat zelfs volgens sommigen. Het kabinet wil bescheiden maar actief bijdragen aan de doe-democratie en spreekt daarom in plaats van 'burgerparticipatie' over 'overheidsparticipatie': het initiatief is aan de burger en de overheid participeert daarin. Via een versnellingsagenda wil het kabinet de doe-democratie stimuleren en steunen. Maatschap-

pelijke initiatieven ontstaan echter per definitie van onderop. Het feit dat de overheid dit wil bevorderen, levert automatisch een spanning op tussen ‘bottom-up’ (loslaten in vertrouwen) en ‘top-down’ (faciliteren en regisseren). Welke rol de overheid precies heeft of moet hebben in de doe-democratie is dan ook een punt van discussie. Vaak wordt – door aanhangers van de doe-democratie – gesteld dat de overheid daar bescheiden in dient te zijn. Zo introduceerde de Rob ‘de overheidsparticipatietrap’, waarbij geldt dat hoe hoger de overheid deze trap beklimt, hoe meer ze de bewuste activiteit naar zich toetrekt en reguleert. De vitaliteit van de samenleving krijgt volgens de Rob meer ruimte als de overheid de ladder zo min mogelijk beklimt (Rob, 2012: 68).

Voor gemeenteraadsleden kunnen plaatselijke maatschappelijke initiatieven echter lastig zijn. Niet alleen moeten zij loslaten dat zij steeds diegenen (moeten) zijn die de ideeën en belangen via het politieke systeem omzetten tot beleid dat gezaghebbend wordt uitgevoerd. Ook kunnen zij worden geconfronteerd met initiatieven die indruisen tegen gemeentelijk beleid. Het is gemakkelijker om tegen de overheid te zeggen dat zij moet loslaten in vertrouwen (Rob, 2012) en moet vertrouwen op burgers (WRR, 2012). De RMO benoemde als een van de oerkrachten die loslaten zo moeilijk maken dat er een verstikkende dynamiek is tussen democratische samenleving en verzorgingsstaat, die ervoor zorgt dat burgers voortdurend geneigd zijn om meer beroep te doen op overheidsvoorzieningen (RMO, 2013). En zelfs als taken dan in goed overleg zijn losgelaten, overgedragen aan inwoners, is het zeer waarschijnlijk dat de overheid wordt aangesproken als het (ernstig) misgaat in de publieke ruimte. De neiging om vooraf regels te stellen, en om in te grijpen als het misgaat, valt moeilijk tegen te gaan (als dat al moet).

Vormen van doe-democratie leiden in de praktijk tot vragen en spanningen binnen onze representatieve democratie. In de kern gaan die over (het bewaken van) democratische spelregels. De representatieve democratie kent – na eeuwen schuren en schaven – een verfijnd en breed gedragen scala aan democratische regels om te beslissen en om minderheden te beschermen. Ook zijn in het representatieve democratische systeem specifieke actoren aangewezen om specifieke regels te bewaken of toe te passen. Bij initiatieven in de doe-democratie is het fluïde wat de spelregels zijn en is er (meestal) niemand die democratische procedures en regels bewaakt. Burgers zijn onderling niet gebonden aan de beginselen van behoorlijk bestuur.

Spanningen rond democratische spelregels

In de doe-democratie gaan dingen anders, minder voorspelbaar en minder gereguleerd dan in de meer gereguleerde representatieve democratie. Dat leidt tot drie spanningen in de relatie tot de representatieve democratie, spanningen rond (het bewaken van) democratische spelregels.

a *Gelijkheid van toegang is niet geborgd: participatie sluit uit*

De RMO (2013) beschreef als een van de oerkrachten die het moeilijk maken voor de politiek om los te laten het politieke ongemak dat ontstaat doordat maatschappelijke initiatieven gerechtigd zijn tot in- en uitsluiten. Het waarborgen van gelijkheid van toegang tot besluitvorming (één mens, één stem) is een breed gedeeld democratisch principe. Sommigen stellen dat doe-democratie hierin tekortschiet. Het zou iets zijn voor 'ons soort mensen' (De Boer, Van Diepen en Meijs, 2013) en leiden tot een 'participatie-elite van goedgebekte, hoger opgeleide, autochtone mannen met een baan of met (vervroegd) pensioen [die] participeren, terwijl (verbaal) zwakkeren en lager opgeleiden grotendeels buiten de boot vallen (Hartman 2000: 26)' (Van Houwelingenc.s. 2014: 25). Zo stellen Meulenbroeks (2013), Kanne, Van den Berg en Albeda (2013) en Uitermark (2012) dat juist daar waar sociale problemen bestaan de capaciteit tot zelforganisatie veelal zwak is, en dat inzetten op zelforganisatie daardoor de ongelijkheid tussen mensen en buurten vergroot. Daar staat tegenover dat veel initiatieven ontstaan in achterstandswijken (Van Twist, 2014: 106) en dat er ook gegevens zijn die uitwijzen dat lager opgeleiden actief zijn in de doe-democratie (Van Stipdonk, 2014). Over de representativiteit van initiatiefnemers is weinig bekend. Uit de beperkte kennis hierover valt geen rode draad te destilleren. Het ligt echter in de lijn der verwachtingen dat ook hier (net als bij partijleden, volksvertegenwoordigers en participanten) sprake is van een oververtegenwoordiging van mensen van middelbare leeftijd, de hogere inkomens, hoger opgeleiden, kerkgangers en autochtonen.

Het kabinet stelt overigens dat we van alle burgers mogen verlangen dat zij rekening houden met de belangen van derden, zonder daarbij aan te geven hoe (BZK, 2013: 20). Uiteraard kan de overheid nog steeds als vangnet functioneren voor individuen of groepen die niet door maatschappelijk initiatief worden ondersteund. Verder is het mogelijk dat – als er voldoende variëteit is – voor groepen die op één plaats worden uitgesloten of niet kunnen meekomen, elders wel plaats is (Van Twist c.s., 2014: 106). Door het belang van niet-politieke domeinen te versterken, wordt het aantal locaties waar burgers kunnen meebeslissen vergroot en kunnen de gebrekkige participatiemogelijkheden van de representatieve democratie wellicht worden gecompenseerd. Juist in het niet-politieke bestaan van burgers schuilen grote mogelijkheden voor effectieve participatie, als aanvulling op de bestaande representatieve instituties (Van Stipdonk, 2013: 12).

b *Het publieke belang is niet geborgd: participatie leidt tot selectiviteit en variatie*

Critici van de doe-democratie brengen naar voren dat er selectiviteit sluipert in wat er (wel en niet) gebeurt. Het is goed denkbaar dat die hoogopgeleide burgers alleen de zelf gevoelde problemen oppakken en dat minder aansprekende problemen (en groepen) erbuiten vallen (Van Twist c.s., 2014: 106). Anderen

stellen dat burgers alleen maar in actie zouden komen als ze zelf de nadelen ondervinden van bepaalde beleidsvoornemens, het zogenoemde *not in my backyard* (SCP, 2014: 25). Oftewel: initiatiefnemers doen wat ze zelf leuk vinden of wat hen zelf interesseert, maar kijken niet naar wat de maatschappij in den brede nodig heeft. Positiever geformuleerd gaat het in de doe-democratie om projecten die mensen zelf kunnen uitvoeren, zoals kleinschalige buurtvoorzieningen, en daarom niet om grote politieke samenlevingsvraagstukken, zoals de verdeling van werk en inkomen (Peters, 2014; SCP, 2014).

Ook zullen er verschillen ontstaan tussen actieve en passievere buurten. Het waarborgen van gelijkheid in resultaten (gelijke monniken, gelijke kappen) en het al dan niet accepteren van variatie tussen en binnen gemeenten is een politiek discussiepunt. De RMO (2013) beschreef als een van de oerkrachten die het moeilijk maken voor de politiek om los te laten haar voorkeur voor centrale ordening in plaats van voor een spontane ordening op basis van een variëteit aan actoren en initiatieven. Moet de overheid een minimale vorm van gelijkheid garanderen en hoe? Artikel 1 van de Grondwet stelt in ieder geval duidelijk in Nederland gelijke gevallen gelijk worden behandeld.

c **Voorspelbaarheid en continuïteit zijn niet geborgd: participatie is 'maar' tijdelijk**

Bij maatschappelijke initiatieven is het veelal onzeker hoe lang deze in stand blijven. Willen mensen zich wel langdurig committeren? Participatie is niet alleen leuk, zoals sommige ambtenaren en onderzoekers op dit moment wel heel erg benadrukken, maar vaak ook moeizaam en lastig (Van Houwelingen, Boelen en Dekker, 2014: 16). Als deelnemers vermoeid raken, of als een belangrijke trekker wegvalt, kan het initiatief net zo snel verdwijnen als het ontstond. Sommige maatschappelijke initiatieven worden overigens geformaliseerd (denk aan buurtcoöperaties, wijkondernemingen, enzovoort) waardoor die kans minder groot is. Critici zeggen dat je niet kunt rekenen op dergelijke initiatieven. Vanuit overheidsperspectief staan die onzekerheid en onvoorspelbaarheid op gespannen voet met de algemene beginselen van bestuur (en dan met name het rechtszekerheids- en het vertrouwensbeginsel). Anderen zeggen dat publieke waarde ook waardevol is als het niet voor altijd is (Van Twist c.s., 2014: 106). En ook overheidsvoorzieningen zijn uiteraard niet voor de eeuwigheid.

Tot slot: wat te doen met de doe-democratie?

Het is van alle tijden dat burgers op eigen initiatief bijdragen aan de publieke zaak. Hoewel het strikt genomen geen democratie is, heeft 'de' doe-democratie wel implicaties voor de werking van de (lokale) democratie. Burgers 'omzeilen' de democratische instituties en spelregels door zelf aan de slag te gaan en doen daarbij wat volgens hen nodig is en waar ze goed in zijn.

De kennis over de doe-democratie is beperkt: er is geen overzicht van initiatieven en initiatiefnemers en het is onduidelijk hoe marginaal of massaal het

voorkomt, laat staan wat de effecten zijn. Wellicht is er nu onevenredig veel aandacht voor. Zo lijkt nog nauwelijks sprake van overdracht van zeggenschap. Maar het is duidelijk dat er potentie is voor doe-democratie. Burgers zijn steeds meer betrokken vanuit een ‘doe-het-zelfhouding’ (Dekker, De Hart en Van den Berg, 2004: 196) en ontpoppen zich steeds meer als mondige monitoren van politiek en bestuur (Van de Wijdeven en Hendriks, 2010: 21). Ook past het in het streven de verzorgingsstaat af te bouwen, en sluit het aan bij de toenemende mondigheid en het opleidingsniveau van de burgers. Dat bouwt voort op het krachtige middenveld en put uit de volksaard van ‘doe maar gewoon’.

Doe-democratie is vooral een lokale aangelegenheid. Het is een kracht dat het gaat om projecten die mensen zelf kunnen uitvoeren, maar een zwakte dat het hierdoor vooral gaat om kleinschalige buurtvoorzieningen en minder geschikt is voor grote politieke samenlevingsvraagstukken. Het is vooral de lokale democratie die geraakt wordt door (of een rol heeft in) de doe-democratie. De implicaties voor landelijke democratie zijn vooral in het ondersteunen van lokale democratie in het omgaan met of bevorderen van doe-democratie.

Sommigen zien doe-democratie als een waardevolle aanvulling op de representatieve democratie. Anderen zien het als een (verdere) aantasting daarvan, omdat burgers in zekere zin de politiek omzeilen en daarmee laten zien dat politici er niet (voldoende) in slagen te doen wat burgers nodig vinden. Maar ook omdat doe-democratie-initiatieven expliciet maken dat de overheid momenteel zoekende is naar een passende rol en reactie. Het feit dat de overheid doe-democratie wil bevorderen, levert spanningen op tussen ‘bottom-up’ (loslaten in vertrouwen) en ‘top-down’ (faciliteren en regisseren). In de doe-democratie zijn de spelregels fluïde, en is het onduidelijk wie ze bewaakt. Er is geen duidelijke borging van democratische spelregels en waarden als gelijkheid van toegang, voorspelbaarheid, continuïteit en het publieke belang. Verder is het (nog) verre van duidelijk wat de rol van de volksvertegenwoordiging daarin moet zijn. De kans is groot dat als de overheid loslaat in vertrouwen, ze toch wordt aangesproken als het misgaat.

Kortom: het is niet eenvoudig en niet eenduidig. Meer inzicht in de praktijken van doe-democratie wordt node gemist. Daartegenover staat de opvatting dat het nu vooraleerst een kwestie is van uitproberen, doen. Als de overheid onzekerheid rond deze beginselen (tijdelijk) kan accepteren, kunnen de vraagstukken al doende worden opgepakt en hanteerbaar worden gemaakt. Stapje voor stapje experimenteren en leren (en tolereren, accepteren en incasseren). Dat zal leiden tot botsingen tussen burgers en volksvertegenwoordigers, maar juist in de conflicten wordt duidelijk welke waarden echt van belang zijn (Veldheer c.s., 2012: 328). Maatschappelijke initiatieven (en bezuinigingen) dwingen de overheid om de verhouding tot de samenleving anders aan te pakken. En net als burgerparticipatie zal ook ‘overheidsparticipatie’ soms schuren en knarsen

en weerwoord oproepen. Dat is cruciaal voor een vitale democratie. De tijd zal leren of de democratie erbij wint.

LITERATUUR

- Albeda, H. (2013), *De zelfredzame burger in de doe-democratie*, blog, 26 september 2013.
- Boer, N. de, A. van Diepen & L. Meijs (2013), *Swingen met lokale kracht. Overheden en de netwerksamenleving*, Den Haag: RMO.
- Dekker, P., J. de Hart & E. van den Berg (2004), *Democratie en civil society*. In: *In het zicht van de toekomst, Sociaal en Cultureel Rapport 2004*, Den Haag: SCP.
- Hartman, I. (2000), *Democratie van de grote bekken of leer je wat van het publieke debat?*, Den Haag, Instituut voor Publiek en Politiek.
- Houwelingen, P. van, A. Boele & P. Dekker (2014), *Burgermacht op eigen kracht? Een brede verkenning van ontwikkelingen in burgerparticipatie*, Den Haag: SCP.
- Jong, J. de, B. Litjens & I. Pröpper (2013), *Rapportage Online Enquête Doe-democratie onder gemeenten*, Vught: Partners+Pröpper.
- Kanne, P., J. van den Berg & H. Albeda (2013), *Niet iedereen is toe aan de 'participatiesamenleving'*, Amsterdam: TNS/NIPO.
- Ministerie van Binnenlandse Zaken en Koninkrijksrelaties (BZK) (2013), *De Doe-democratie. Kabinetsnota ter stimulering van een vitale samenleving*, Den Haag: Ministerie van BZK.
- Meulenbroeks, D (2013), *Artikel Participatiesamenleving ('Participatiesamenleving risicovol voor achterstandswijken en stedelijke gebieden')*, Atrivé onderzoek.
- Peters, K. (2014), *De lokale staat*, Oratie Universiteit Maastricht.
- Peters, K., V. van Stipdonk & P. Castenmiller (2014), *Verkenning van lokale democratie in Nederland, onderzoek in opdracht van het ministerie van BZK*.
- Raad voor het openbaar bestuur (Rob) (2012), *Loslaten in vertrouwen*, Den Haag.
- Raad voor Maatschappelijke Ontwikkeling (RMO) (2013), *Terugtrekken is vooruitzien, maatschappelijke veerkracht in het publieke domein*, Den Haag.
- Sociaal Cultureel Planbureau (SCP) (2011 en 2013), *De Sociale Staat van Nederland*, Den Haag.
- Stipdonk, V.P. van (2013), *Doe-democratie Discussiestuk. Notitie voor afdeling Interactie, Directie Burgerschap & Informatiebeleid DG Bestuur en Koninkrijksrelaties*, Ministerie van BZK.
- Stipdonk, V.P. van (2014), *Gewoon doen! Een beschouwing over vier kritieken op de Doe-democratie*, *Bestuurswetenschappen*, 68(1), p. 70-81.
- Tonkens, E. (2009), *Tussen ONDERSCHATTEN en OVERVRAGEN*, Amsterdam: Boom.

- Tonkens, E. en J.W. Duyvendak (2013), *Wie wil er gedoucht worden door de buurman?*, NRC, 11 mei 2013.
- Twist, M. van, N. Chin-A-Fat, J. Scherpenisse & M. van der Steen (red.) (2014), *Ja, maar. Reflecties op de participatiesamenleving*, Den Haag: Boom Lemma.
- Uitermark, J. (2012), *Dynamics of Power in Dutch Integration Politics*, Amsterdam, University of Amsterdam Press.
- Veldheer, V., J. Jonker, L. van Noije & C. Vrooman (red.) (2012), *Een beroep op de burger*, Den Haag: SCP.
- Wijdeven, T. van de, en F. Hendriks (2010). *Burgerschap in de doe-democratie*. Den Haag: NICIS.
- Wetenschappelijke Raad voor het Regeringsbeleid (WRR) (2004), *De staat van de democratie. Democratie voorbij de staat*, Den Haag/Amsterdam: WRR/Amsterdam University Press.
- Wetenschappelijke Raad voor het Regeringsbeleid (WRR) (2012), *Vertrouwen in burgers*, Den Haag/Amsterdam: WRR/Amsterdam University Press.

NOTEN

- 1 Dit artikel is een bewerking van de 'Verkenning van lokale democratie in Nederland' die de auteur samen met Klaartje Peter en Peter Castenmiller heeft verricht in opdracht van het ministerie van BZK.